

ИСТОРИЯ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1945 г.

ЦВЕТАНА КОЛЕВА

Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ фокусира вниманието на българската културна общественост още от периода на Възраждането. Като един от най-старите исторически паметници от времето на Второто българско царство тя е обект на археологически проучвания от началото на ХХ в. до настоящия момент. Въпреки многобройните публикации за църквата встрани от вниманието на изследователите остават аспекти от историческата ѝ съдба след освобождението ни от турска власт. Известни проучвания в това отношение са направени през последните десетилетия на миналия век.¹ Настоящото изследване е опит да се осветли по-пълно историята на този национален храм-паметник през периода 1878 - 1945 г., като се разгледа мястото му в културната политика на държавата, ролята му в изграждането и утвърждаването на българската държавност, патриотичното възпитание, отношението на великотърновската общественост към него, без да претендираме за пълно изчерпване на темата.

Църквата „Св. Четиридесет мъченици“, превърната в джамия по време на турско, отново е обръната в православен храм на 9 март /ст.ст./ 1878 г., в деня на празника на Св. Четиридесет мъченици при изключително голяма тържественост. Осветена е от Доростоло-Червенския митрополит Григорий в присъствието на министъра на войната ген. Золотович, търновския губернатор Щербински, кмета Георги Живков, офицерите, войската и много граждани.² Тържеството е открито със слово от председателя на Окръжния управителен съвет д-р Васил х. Стоянов Берон - любител на старините и първия българин, успял през 1857 г. да проникне и разгледа старата царска църква.³ Тази първа след Освобождението реч по случай празника на Св. Четиридесет мъченици е отпечатана в печатницата на Л. Каравелов в Търново и разпространена сред богомолците.⁴ Речи произнасят още Митрополит Григорий по време на литургията и военният министър ген. Золотович, който обявява решението на правителството, че „тази църква, като военен исторически паметник, се отстъпва във владение на земската войска“, квартируваща в Търново. По този повод на хълма Трапезица е дадена закуска на цялата войска, а в наздравичите си владиката, военният министър и кметът отново съобщават решението на правителството.⁵ От този момент църквата „Св. Четиридесет мъченици“,

съхраняваща колоните на трима български царе - хан Крум, хан Омуртаг и цар Иван Асен II, става военна църква на Търновския гарнизон. а храмовият ѝ празник - денят на Св. Четиридесет мъченици, в който българската войска начело с цар Иван Асен II побеждава и пленява при Клокотница кир Теодор Комнин с цялата му войска - негов патронен празник.

През следващите десетилетия, до 1944 г., той се празнува много тържествено, като църквата става своеобразен център на важни събития от живота на Търновския гарнизон. На този ден в храма - паметник, олицетворение на миналото величие на българската държава, на храбростта и самопожертвувателността на българското воинство в името на отечеството, войниците получават урок по родолюбие и приемат свето причастие.⁶ На 17 април 1890 г. по случай празника на военния орден за храброст, кавалери на който са 11 офицери от 18-ти пехотен Етърски полк, в 9 ч. сутринта в двора на църквата е отслужен молебен пред строения в парадна форма личен състав. На 12 май 1902 г. младите войници полагат тук клетва. На 10 март 1912 г., в навечерието на Балканската война, по случай патронния празник Св. Четиридесет мъченици пред всички роти и командири от 18-ти пехотен Етърски полк са прочетени поздравителни телеграми от министъра на войната ген.-майор Никифоров, командващия Трета армия ген.-майор Р. Димитриев и командира на 5 Дунавска дивизия ген.-майор Христов.⁷

След преминаването на църквата под нейна юрисдикция местната военна власт полага големи грижи за укрепването и превръщането ѝ отново в действащ православен храм. Снета е варовата мазилка, с която е замазана недоунищожената средновековна живопис при преустройството на църквата в джамия. Войниците поставят дъсчен под в църквата, изработват певници, врати, престол, темпло и всичко необходимо, за да се служи отново в нея. Въпреки извършените ремонтни работи, в спомените си съвременниците посочват, че „в сегашния си външен вид тя не измамва окоето на пътника, защото наглед представлява една проста западна джамия, на която липсва само минаре (викало)“. Ръководен от патриотични подбуди и състоянието на църквата, командният състав на Търновския гарнизон си поставя като бъдеща цел реставрацията на църквата в първоначалния ѝ вид.⁸ Липсват обаче средства за осъществяване на това благородно начинание.

Като правоприменик на турската джамия църквата, „Св. Четиридесет мъченици“ придобива в наследство една воденица при митрополитската църква „Св. Равноап. Петър и Павел“, дюкян-кафене при Владишкия мост, къща до църквата и едно лозе, от приходите на което се издържа.⁹ След известно време свещеникът на църквата Георги Ненчов по съдебен ред предявява иск за тези имоти с мотива, че не му е плащана заплата за извършваната от него служба, и спечелва делото. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ остава без никакви приходи и е обречена на запустяване. След редица енергични постъпки и куп спънки от заинтересовани лица вероятно около 1906-1908 г. Н.В.Преосвещенство В.Търновският митрополит Антим и бригадният

командир Димитър Кирков успяват да откупят воденицата. Тя е модернизирана и от меленето на брашно църквата получава около 400 лв. ежемесечен приход, който се предвижда да се използва за реставрацията ѝ.¹⁰ През 1909 г. военната мелница е приспособена и за производство на ел. енергия. През деня тя мели брашно, а през нощта произвежда ел. енергия, която служи за осветление на казармите на гарнизона.¹¹

Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ се владее и управлява от Търновския гарнизон до 1 юни 1913 г. След катастрофалното земетресение, в резултат на което тя е полуразрушена, и избухването на Първата световна война като исторически паметник по силата на Закона за старините преминава под ведомството на Министерството на народното просвещение, респ. Народния археологически музей в София.¹²

В новата история на България църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е дълбоко свързана с изграждането и утвърждаването на българската държавност, а именно:

- На 10 февруари 1879 г. по случай откриването на Учредителното народно събрание в обновения военен храм на Св. Четиридесет мъченици Н. Високопреосвещенство Търновският митрополит в присъствието на княз Дондуков-Корсаков, висши чиновници, народните представители, войската и много граждани отслужва Божествена литургия.¹³

- На 27 юни 1879 г. след избирането на Първото ВНС на княз Александър Батенберг за княз на България в църквата е отслужена Света литургия.¹⁴

- На 1 август 1887 г. Негово Царско Височество княз Фердинанд I след приемане на българския престол пристига във В. Търново, където предстои да положи клетва пред Третото Велико народно събрание. Същия ден в негово присъствие в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е отслужен молебен. След избора му за български княз и полагаането на клетва пред ВНС на 3 август с.г. той отново посещава църквата, където е отслужен молебен от Негово Блаженство Екзарх Антим I и цялото търновско духовенство.¹⁵

- Тук на 22 септември 1908 г. е обявена независимостта на България.¹⁶

Този крупен държавнически акт протича при небивало въодушевление. Към 10,30 ч. преди обед влакът с официалните лица спира пред гара Трапезица. Слиза само княз Фердинанд. Облечен в мундир, обкичен с всичките си ордени, той се отправя пеша през Асенова махала към църквата „Св. Четиридесет мъченици“. В същото време към нея се стича множество народ от града и окръга. Начело с военната музика пристигат частите на Търновския гарнизон - 18 пех. Етърски и 20-ти пехотен Добруджански полкове. В павилиона местното духовенство начело с протосингела при Св. Митрополия Негово Високоблагоевейнство свещ. Стефан Абаджиев, членовете на епархийския духовен съвет, както и неколцина външни свещеници, облечени в празнични одежди, очакват пристигането на княза.

В двора на църквата княз Фердинанд I дочаква пристигането на файтоните с министрите и другите официални лица. Духовенството начело с протосингела

приветства височайшия гост с „добре дошъл“. След като се покланя и целува светия кръст, князът влиза след духовенството в църквата, следван от министрите, свитата си и множество видни търновци. Застава прав във владишкия трон, а от двете му страни се нареждат министър-председателят Ал.Малинов, министрите: Такев, Мушанов, Салабашев, Кръстев, Д. Николаев, А. Ляпчев, председателят на XIV ОНС Хр. Славейков, тайният му съветник Ритер фон Флайшман, началникът на тайния му кабинет Добрович и генерал-адютантът му Марков. Отслужен е благодарствен молебен с участието на държавния църковно-училищен хор с диригент Борис Пилатов. След молебена в средновековния храм, свидетел и център на толкова бележити събития в старопрестолния град, се възцарява мъртва тишина. Кназ Фердинанд изважда изпод мундира си и с тих и бавен тон прочита манифеста, с който провъзгласява „съединената на 6 септември 1885 г. България за независимо българско царство“. След поздравленията протосингелът свещ. Ст. Абаджиев произнася пламенна реч и многолетствие за цар Фердинанд, а хорът завършва с „Многоя лета“.

Свидетелят на събитието свещ. Т. Хлебаров описва по следния начин обявяването на независимостта: „Величествени бяха минутите, прекарани в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ при провъзгласата на българската независимост: буен, до забрава, бе патриотичния възторг на присъстващите. А каква неопишуема радост бляскаше по лицата на всички...“

След обявяването на независимостта и за ознаменуване на събитието, след като поздравява офицерите и войниците от двата полка и приема парада на войсковите части, цар Фердинанд възлага върху себе си шефството над 18-ти пехотен Етърски полк, а сина си княз Кирил Преславски - шефството над 20-ти пехотен Добруджански полк.¹⁷

По повод честването на първата годишнина от обявяването на независимостта на 22 септември 1909 г. в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е отслужен молебен, на който присъстват царското семейство - цар Фердинанд, царица Елеонора, принцовете княз Борис Търновски и княз Кирил Преславски, Министерският съвет и много граждани.

На 2 август 1912 г. по случай юбилейните тържества, посветени на 25-годишнината от възшествието на цар Фердинанд на българския престол над олтара в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е поставена мраморна плоча със следния текст: „Този храм е създаден в името на Светите четиридесет мъченици в 1230 год. подир р.Хр. от българския цар Йоанна Асеня II за спомен на неговата победа над Гърците.Обърнат в джамия при заеманието на Търново от Турците, а освободен на 25 юния 1887 год. при дохаждането на нашите освободители русите.На 22 септември 1908 год. в това свето и историческо място Н.Ц.В.Фердинанд I-й, княз-български, провъзгласи България за независимо царство и прие титула „цар на българите“¹⁸

Църквата „Св.Четиридесет мъченици“, част от средновековния манастирски комплекс „Великата лавра“, със запазените си колони от времето на Първото и Второто български царства поддържа буден интереса на търновци към себе

си. По време на робството, когато е превърната в джамия, българите минават край нея, както край всяка друга джамия с наведени глави, без дори да смеят да надникнат в двора ѝ. Сред тях обаче живее и се предава на всяко следващо поколение споменът, че тя някога е била царска църква и в нея са погребани български царе и патриарси.¹⁹ През XIX в., когато националното самочувствие на българите нараства, а борбата за църковна независимост и национално освобождение се изостря, се засилват интересът и стремежът сред търновската интелигенция да научи нещо повече за църквата. През 1857 г. д-р В. Берон, а през 1858 г. д-р Хр. Даскалов успяват да влязат в нея и да я разгледат. И на двамата шейхът на джамията показва един гроб в северозападния ъгъл на църквата, близо до входа с обяснението, че това е гробът на Махмуд Фетхи - завоевателя на Търново. Д-р Хр. Даскалов снима надписите на Асеновата и Омурагова колони и ги предоставя за публикуване през 1859 г. на проф. Бодянски в Русия, на А. Хилфердинг, Г. С. Раковски и П. Р. Славейков.²⁰

Веднага след бягството на турците и освобождението на Търново от руските войски на 25 юни 1877 г. живущите в Асенова махала българи влизат в църквата, за да я разгледат и видят какво е останало от времето, когато е била християнски храм. Сред първите е М. Москов. „Като се освободи Търново през 1877 г. - пише той, - аз с няколко младежи влязох в тази черкова, може да се каже, пръв и видях, че всички стени бяха покрити с мазилка. Ние почукахме тази мазилка с ръце и с камъни, и тя се подкожуши и лесно беше да се одере като кожа. Като махнахме тази кожа, откриха се фрески, запазени много добре, само очите на някои светии бяха издълбани; така също бяха издълбани устата и дрехите им, особено тези дрехи, които изглеждаха много разкошни. Подът беше покрит с камъни и рогозки. Влизаше се в нея откъм север, през една врата, която посетне се затвори.“²¹ Той предава и разказа на свой съвременник, че когато турците напусkali Търново, те предали ключа на джамията на един търновец с молба да пали свещи на гроба на Махмуд Фетхи, „защото в него лежи български светия“. Според М. Москов жителите на Асенова махала разкопали гроба и открили, че той бил „обграден наоколо с мраморни плочи. Намерени били някакви си сребърни петелки, надписи на старобългарски, остатъци от някакви си свещенически дрехи, и други някои работи, които русите събрали и отнесли със себе си“.²² От своя страна д-р В. Берон съобщава: „на мястото, дето стоеше гробът (мавзолея)... като се разкопа, намериха се човечески кости“.²³

При първите най-общи изследвания на църквата д-р В. Берон и М. Москов, както и други любители на старините, констатирали промените, извършени през 1860 г. при преустройството ѝ от джамия в теке-джамиси. Тогава, за да стане сградата по-просторна, по-светла и по-висока, източната олтарна и северната стени били преместени навън, вратите променени, а таванът преправен от своден на дъсчен и повдигнат с 1,5 м, като за целта шестте каменни колони в наоса били понадени отгоре. Подът бил насипан с пръст от двора и повдигнат около 1 м, за да се изравни нивото му с това на пътя. Автентични остават само основните зидове, западната стена с полузапазените средновековни фрески

„Сънят /стълбата / на Яков“, „Успение Богородично“ и „Гостоприемство Аврамово (Старозаветна троица)“, колоните в наоса, на две от които са вдълбани надписите на цар Иван Асен II и хан Омуртаг и Западната пристройка, използвана като жилище и библиотека от шейха на джамията.²⁴

След Освобождението старата столица става средоточие на политическия и културен живот на новоосвободена България. Още тогава се поставя въпросът за проучване и опазване на историческите паметници от времето на Второто българско царство. През 1878 г. основаното в Търново първо българско археологическо дружество с отпуснатите през същата година от П. Алабин и княз Нарішкин 760 франка от фонда на Руското славянско благотворително общество пристъпва към укрепване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, а през следващата година провежда археологически разкопки на х. Трапезица.²⁵

Културната политика на българските правителства и изграждането на законовата база за опазване на старините изиграва положителна роля за проучването на старите български столици. Под контрола на квалифицирани специалисти се извършва регистрацията и консервацията на историческите паметници, тяхното заздравяване и поддържане. С цел да се запознае и проучи старините от столичния период през 1900 г. в Търново идва директорът на Руския археологически институт в Цариград Ф. Успенски. Вниманието му привличат най-вече средновековните църкви и той се занимава с проучване надписите и стенописите в „Св. Четиридесет мъченици“, „Св. Петър и Павел“ и „Св. Димитър Солунски“. Оценява много високо средновековната българска култура и изказва мнението, че „с време тези паметници ще имат голямо значение за историята на българския народ“. Според него църквата „Св. Четиридесет мъченици“ заема първо място сред търновските архитектурни паметници, защото тя, според надписа на Асеновата колона, е най-старият датиран паметник на българската средновековна живопис, който при това съхранява в себе си паметници от дохристиянската епоха, каквито са колоните на хан Крум и хан Омуртаг. Ф. Успенски пръв описва и идентифицира оцелялата средновековна живопис по западната стена в наоса и стенописния календар в притвора на църквата. След палеографско изследване на Асеновия надпис и надписите по стените на църквата той стига до извода, че те са писани по едно и също време от един и същи майстор и следователно са от 1230 г., както съобщава надписът на Асеновата колона. Проф. Успенски заснема, описва и издава в книга IV на Руския археологически институт в Цариград известна част от съществуващите до земетресението през 1913 г. стенописи. Тогава са направени и няколко копия от стенописни сюжети от търновските художници - учителите по рисуване В. Петков и Минчо Ханджиев, които след това се съхраняват в Народния археологически музей и Търновския читалищен музей.²⁶

Другият чуждестранен учен, проучвал плана и живописната украса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ след 1913 г., без Западната пристройка, е А. Н. Грабар. Той отбелязва, че като архитектурен тип църквата е „базилика с 6 колони в 2 реда, 3 апсиди, един притвор и една пристройка“, но че „общото

състояние на развалините не дава ... достатъчен материал, за да се установят първоначалните архитектурни форми на черквата".²⁷ Изхождайки от надписа на Асеновата колона, Грабар приема а priori становището на проф. Успенски, че запазените стенописи в наоса и притвора са „един паметник от 1230 г.“ и като такива са най-старите паметници от стенна живопис с български надписи.²⁸ Въз основа на намиращите се в църквата, описаните и издадените от проф. Успенски стенописи и направените копия А. Грабар прави задълбочен анализ на стила и иконографията на цялостната живописна украса на църквата - на минейните сцени от стенописния календар в образи в притвора като най-стар в християнското изкуство стенописен календар, на сцените „Успение на Св. Богородица“, „Сънят на Яков“ и „Старозаветната троица“ на западната стена на църквата, които са с голяма научна стойност и в изпълнението на които се налага пластично-живописният стил. Изображенията на Св. Ана и Св. Елисавета Млекопитателници в люнетите над двата входа на притвора А. Грабар определя като уникални, тъй като по сюжет, в качеството си на майки, двете светици много рядко са вдъхновявали художниците през средните векове.²⁹

През 1906 г. възобновеното археологическо дружество в Търново провежда първите организирани разкопки във В.Търново. „Между всички старини, останали в тоя град - посочва секретарят на дружеството М. Москов - черковите „Св.Димитрий“ и „Св. Четиридесет“ привличат вниманието на историка и археологическото дружество в града ни да почне разкопките си в тия старини.“³⁰ Започналите през м.септември с.г. разкопки имат за цел разкриване плановете и историята на двата паметника, играли важна роля в нашата средновековна история. В притвора на църквата „Св.Четиридесет мъченици“ е разкрит зидан гроб, ограден с мраморни плочи, в който са намерени: 1. Кости, но не целия скелет; 2. Късове от оловни дъски; 3. Гвоздеи; 4. Железни скоби; 5. Много късове и плочки от мрамор и най-важното - къс от мраморен релеф с изобразена женска глава с корона, положена върху възглавница с пискюли по четирите си края.³¹ М.Москов предполага, че в него е погребана първата жена на цар Иван Асен II Мария, дъщеря на унгарския крал Андрей II. В наоса покрай северната стена са открити други два гроба, които не са зидани и са заобиколени с плочи „от чист бял мрамор, хубаво изгладени откъм гроба, споени с вар и отгоре подзидани малко с тухли... Гробовете се допират откъм двата си тесни края и се разделят само с две мраморни плочи“. Съдържанието им е подобно на първия гроб. Според М. Москов в тях са погребани цар Иван Асен II и втората му съпруга Ирина Комнина. По време на робството и трите гроба са ограбени и запълнени с непритълкана пръст от двора.³² В Западната пристройка, която е запазена най-добре, на дълбочина 1,20 м. под нивото на пода са открити фрески по стените, които „представяват някакви си кръгове, заобиколени с правилни квадрати.“³³ На още 80 см дълбочина покрай източната и западната стени са открити девет гроба, „наредени правилно на еднакво разстояние“, които не са зидани.³⁴ Те съдържат човешки кости, фрагменти от червен, чер и бял мрамор, следи от дървени ковчези, гвоздеи и „нещо като плат

от свещенически одежди, но останало само това, което било от коприна и злато“, поради което М. Москов счита, че в тях са погребани игумените на царския манастир „Великата лавра“³⁵. Резултатите от разкопките той публикува през 1912 г. През 1926 г. Й. Иванов дава следната критична оценка за тях: „За голямо съжаление тия разкопки били водени неумело: главите (черепите) били събрани в чували и пренесени в „Св. Димитър“, другите кокали и вещи разхвърлени, без да бъдат проучени и фотографирани! Сърдим се на турци, гърци, че били унищожили българските старини, а ние и ден днешен варварствуваме над нашето минало“.³⁶

Поради липса на средства разкопки през следващите години не се провеждат. Катастрофалното земетресение през 1913 г. нанася значителни щети на старата църква. При огледа ѝ командированият от Народния археологически музей в София проф. Богдан Филев отбелязва, че тя „е отчасти съборена, отчасти тъй силно повредена от паднали върху нея скали, шото без един основен ремонт тя трябва да се счита за изгубена“³⁷. Сравнително по-добре е запазена само фасадата към реката и колоните, които са останали незасегнати. Мраморната възпоменателна плоча за обявяването на независимостта при падането си се натрошава на шест части. Със съдействието на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството /МОСПБ/ през същата година са извършени някои укрепителни работи, за да се запази църквата от окончателно събаряне през зимата.³⁸

Във връзка с извършването на основен ремонт през май 1915 г. под ръководството на Й. Господинов и със съдействието на Археологическия комитет при читалище „Надежда“ е извършено разчистване на източната стена на църквата. При разкопките Й. Господинов и проф. Б. Филев откриват „... четири единични гроба ... до централната и южната абсида. Намерени са гвоздеите на ковчезите, а в един гроб - златен пръстен и десетина сферични копчета. Пръстенът е датиран най-общо в XIII-XIV в.“³⁹ На 30.V.1915 г. пръстенът, пет копчета и фрагменти от глинени съд са предадени от М. Москов на музея при читалище „Надежда“.⁴⁰ Й. Господинов и проф. Б. Филев за първи път откриват следи от южна галерия на църквата и установяват в югоизточната част на фасадата на наоса следи от стенописна украса.⁴¹ Резултатите от археологическите проучвания са публикувани от проф. Б. Филев през 1915 г.

След Освобождението паралелно с въпроса за проучване плана и историята на църквата „Св.Четиридесет мъченици“ се поставя въпросът за нейната реставрация в първоначалния ѝ вид. По инициатива на царица Елеонора, която преди войните посещава Търново с цар Фердинанд и арх. Койчев, в града ни е основано дружество за реставриране на старините (според доц. Я. Николова около 1910 г.⁴²). Царицата извиква при себе си М. Москов, Ст. Бурмов и кмета Борис Мокрев и изказва желание да им предостави около 60 000 лв. при условие, че започнат най-напред реставрацията на църквите „Св.Четиридесет мъченици“ и „Св.Димитър“ и че дружеството ще се намира под егидата на княз Борис Търновски. За да събере необходимите средства за реставрация, дружеството

издава брошура за значението на старите църкви в Търново и заедно с един позив ги изпраща до председателите на всички постоянни комисии с молба да предвидят средства в бюджета си за тази цел. По желание на царица Елеонора е извършено разчистване около църквата „Св.Четиридесет мъченици“, при което са разкрити абсидите и основите ѝ. Това довежда до стесняване на пътя край църквата, поради което по искане на М. Москов от София са отпуснати средства, с които са направени дворът и стълбите към него. Реставрацията на църквата се забавя поради възникналите съмнения възможна ли е реставрация на паметник, от който са останали само основите, и разногласията сред жителите на Асенова махала коя от двете църкви да бъде реставрирана, което пък от своя страна рефлектира върху спонсорирането на реставрационните работи. След избухването на Балканските и Първата световна война подготовката по реставрацията на църквата „Св.Четиридесет мъченици“ замира.⁴³

След войните 1912-1918г., завършили с две национални катастрофи и нуждата от повишаване националното самочувствие на българския народ, културната политика на българските правителства се насочва към полагане на още по-големи грижи за проучването и опазването на богатата ни материална и духовна култура. Грижите по поддържането на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ се осъществяват от Народния археологически музей чрез Археологическия комитет при читалище „Надежда“ и неговия председател и уредник на музея - командирования по силата на Закона за старините учител Т. Николов.⁴⁴ В заседанието си на 12.V.1919 г. Археологическият комитет определя предстоящите си задачи, една от които е постепенното реставриране на църквите „Св.Четиридесет мъченици“, „Св.Димитър“ и Хисаря по предварително изработени планове, като необходимите средства се набавят от помощи, дарения, театрални представления, концерти и др. В читалищния бюджет също са предвидени определени суми за тази цел.⁴⁵ За осигуряване на по-широка обществена подкрепа при набирането на средства и определяне начина на реставриране на църквите в заседанието си на 5.VI.1919 г. председателят на Археологическия комитет Д. Бояджиев и членовете Т. Николов, С. Събев и Г. Пеев решават да поканят на следващото си заседание началника на гарнизона, председателя на читалището В.Ангелов и 2-3 души от църковното настоятелство. В същото заседание е взето решение да се потърсят събраните преди войните суми от наследниците на покойния касиер на бившето дружество за реставриране на двете църкви Ст. Бурмов.⁴⁶

Във връзка с изработването на археологическа карта на България и свързаното с нея подробно описание на старините, изработване на планове, скици и фотографии, през месеците април, септември и октомври 1920 г. и април 1921 г. директорът на Народния археологически музей Андрей Протич посещава В.Търново и се запознава със състоянието на старините. Кр. Миятев прави палеографски изследвания на надписите на църквата „Св.Четиридесет мъченици“.⁴⁷

В доклада си пред общото годишно събрание на читалище „Надежда“,

проведено на 8.V.1921 г., председателят на Археологическия комитет Т. Николов отчита, че през изминалата читалищна година една от главните задачи на комитета е била „поддържането, запазването и реставрирането на старините и историческите паметници в града и околността му.“⁴⁸ В проведените обаче няколко съвместни съвещания с директора на Народния археологически музей А.Протич, след внимателно анализиране на фактите се налага изводът, че реставрирането на старините не е по силите на Археологическия комитет и читалище „Надежда“ и затова се решава, че „понеже старините са от голямо значение за цяла България, то и тяхното реставриране (възстановяване) трябва да стане от целия български народ“.⁴⁹ За целта А. Протич поема ангажимент да подготви „един Аpell, подкрепен от видни наши учени и общественици, подкрепен от самото министерство на просвещението, чрез който да се заставят общините в страната да предвиждат редовно в бюджета си известни суми, специално за реставрирането на старините тук.“⁵⁰ Както е известно, идеята е реализирана едва през 1965 г. със създаването на Общонародния комитет за развитие на В.Търново като исторически, културен и туристически град на НРБ.⁵¹

През следващите десетилетия под методическото ръководство на Народния археологически музей главната дейност на Археологическия комитет се заключава в грижи „за запазване на старините от по-нататъшно рушение и за увеличение сбирката в музея“.⁵² Необходимостта от укрепителни работи по историческите паметници се установява съвместно от директора на Народния археологически музей и началника на архитектурната служба във В. Търново, като практическата дейност се изпълнява от последната. Организацията на работата на място се извършва от Т.Николов и той отговаря за изпълнението ѝ.⁵³

Поради лошото състояние на историческите паметници след земетресението през 1913 г. Археологическият комитет отправя Аpell към МОСПБ, Народния музей, Търновската света Митрополия, Търновския окръжен съвет, Търновската община и др. да го подкрепят финансово в дейността му за тяхното поддържане, закрепване и запазване. Те откликват и с отпусканите средства ежегодно се полагат грижи за опазването на старините в Търново и Арбанаси.⁵⁴ В тази дейност се включват учителите и учениците от Търновското реално училище, Търновската мъжка гимназия, Първа смесена прогимназия и др. по време на пролетните и есенните трудови ученически седмици.⁵⁵ За икономия на средства се използва също трудът на членовете на туристическо дружество „Трапезица“, трудоваците от Търновското окръжно трудово бюро, юношеското дружество „Царевец“ и затворниците от Търновския окръжен затвор.⁵⁶

Хронологичното проследяване на дейността на Археологическия комитет по поддържането на църквата „Св.Четиридесет мъченици“ показва, че почти всяка година в нея са извършвани някакви ремонтни работи. През 1920 г. по молба на Т. Николов МОСПБ отпуска 990 лв. за поддържането на църквата.⁵⁸ Следващата година министерството отпуска 5000 лв., част от които са заделени

за закрепване на сградата и фреските в църквата. През 1922 г. за поддържане на историческите паметници МОСПБ отпуска 20 000 лв., Народният археологически музей - 5 000 лв., Светата Търновска митрополия 8 000 лв., Търновският окръжен съвет 1 000 лв., Търновската община 500 лв. и читалище „Надежда“ - 3 500 лв. По църквата „Св. Четиридесет мъченици“ са извършени следните ремонтни дейности: припокриване и изтулване всички прелези на църквата и стената около главния вход, направа на контрафорси на източния зид за закрепване стената на църквата, закриване и почистване на всички гробници, почистване на цялата църква, закрепване на западната притворна стена, закрепване и почистване на фреските на западната притворна стена. Иззидан е 15-метров каменен парапет над източния ограден зид край шосето за предпазване апсидите, закрепване и почистване около църквата, основно почистване на двора и поправка на цялата телена ограда.⁵⁹

През 1923 г. средствата са по-малко - от МОСПБ 10 000 лв. и 1 200 лв. от читалище „Надежда“. Извършено е закрепване на апсидите, закрепване и почистване на гробниците в църквата, закрепване на останалата част от темплото, почистване и закрепване на Западната пристройка, общо почистване на вътрешността на църквата, поправка на жилището на пазачката при църквата и телената ограда, почистване и поддържане на двора.⁶⁰ През 1924 г. с предоставените от МОСПБ, Търновския окръжен съвет и Търновската градска община помощи в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е работено по: изкърпване, измазване външната страна на северната стена на църквата, фугиране покривните плочи на апсидите с циментов разтвор, изкърпване калдъръма около църквата, усилване на покривната конструкция, закрепване, почистване и покриване с дъсчени капаци гробниците в църквата, покриване пода със ситен и чист пясък, поставяне входна врата, основно закрепване оградата на църквата, пълно почистване и поддържане двора и поправка жилището на пазачката.⁶¹ През 1925 г. е извършено основно закрепване на източната стена и апсидите, на преддверието, тавана, закрепване и измазване на вътрешните стени на църквата, направа на нов иконостас, почистване и поддържане на двора.⁶² През 1926 г. е усилена покривната конструкция на църквата, а през 1928 г. е поставена нова покривна конструкция, извършва се закрепване на стенописите и зидовете на църквата.⁶³ През 1929 г. са изправени и укрепени наклонените Асенева и Омуртагова колони.⁶⁴

В отчетите на Т. Николов за дейността на Археологическия комитет и музея във В. Търново за 1932, 1933 и 1934 г. е посочено, че е поправена покривната конструкция, църквата е препокрита, направени са тераси в двора и е развита градина покрай северната страна, пукнатините на западната страна и апсидата са залети с циментово мляко, а телената ограда е затегната.⁶⁵ През 1936 г. МОСПБ с платежна заповед № 507 от 11 май 1936 г. отпуска 40 000 лв. за закрепване и поддържане на историческите паметници. Затегната е цялата покривна конструкция и е извършено цяло препокриване на църквата. С циментово мляко са залети две малки пукнатини по западната стена и е поправен

подът на църквата. Предпазливо, с хляб и сухи кърпи, е почистен стенописният календар по северната половина от западната страна на притвора.⁶⁶ През 1937-1941 г. отново е извършено препокриване, почистване и някои заздравявания на църквата.⁶⁷ Също така във връзка с опазването ѝ от края на войните 1912-1918 г. до Втората световна война Народният археологически музей назначава пазач към църквата.⁶⁸

През разглеждания период църквата „Св.Четиридесет мъченици“ заема особено място в обществения живот на гр. В. Търново и е предмет на внимание и грижи от страна на търновската общественост. За по-доброто ѝ запазване през 1925 г. са направени постъпки пред Народния археологически музей в нея да се открие музей, „в който ще се събират и съхраняват старините от окръга“.⁶⁹ С писмо № 929 /11.II.1926 г. Светият Синод се противопоставя с мотива, „че ще се извърши светотатство с вярата, ако се позволи, в църквата „Св.Четиридесет мъченици“ да се съхраняват разни паметници с язически произход и че това щяло да бъде кошунство с паметта на българските царе, верни чада на църквата, които са градили и украсили храма...“, поради което намерението остава неосъществено.⁷⁰

През 1925 г. храмовият празник на църквата - 22 март, е определен за Ден на В.Търново и благодетелите на града, на църквите и училищата и е честван до 1944 г. много тържествено.⁷¹ В този ден учениците от търновските училища, войниците от гарнизона, родолюбивите, благотворителни и просветни организации със знамената си и гражданството се стичат на поклонение пред храма на цар Иван Асен II и отдават почит на паметта на царете от Второто българско царство и на благодетелите на града. По установения ред се отслужва архиерейска служба, войниците приемат свето причастие, отслужва се панихида за загиналите за България и починалите дарители и благодетели на гр.В.Търново. Произнася се реч за Клокотнишката победа, историята на църквата и великото дело на Асеновци и всички онези, които са работили и работят за политическото, културно и стопанско издигане на В.Търново, рещитира се надписът на Асеновата колона. Следва манифестация през града начело с портретите на дарителите.⁷²

На 22 март 1930 г. тържествено е отпразнувана 700-годишнината от освещаването на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. За целта е образуван комитет, който изработва програма за празненството. Вечерта в салона на читалище „Надежда“ театралната трупа при читалището - паметник „Искра“ в Марино поле представя безплатно за гражданите пиесата „Борислав“ от Иван Вазов, като костюмите и декорите са доставени от Народния театър.⁷³

През 1935 г. за честването на 700-годишнината от гостуването на Св.Сава Сръбски в Търновград, завършило с внезапната му смърт през 1237 г. и погребението му в царската църква „Св.Четиридесет мъченици“, над една от гробниците в притвора, набедена за временно упокойно място на светеца, е поставена светлосива мраморна плоча, запазена до 1971 г., със следния текст: „Тук е бил погребан големият приятел на българския цар Асеня II Св.Сава

Сръбски, умрял на 1235 г.“⁷⁴

Във връзка със значението на средновековния Търновград и църквата „Св. Четиридесет мъченици“ за българската история през 30-те и 40-те години на миналия век някои представители на търновската общественост отправят призив денят на Св. Четиридесет мъченици да бъде обявен за народен празник на Българския дух⁷⁵, а църквата „Св. Четиридесет мъченици“ - превърната в национален мавзолей.⁷⁶

Великотърновската общественост дава израз на голямата си загриженост към съдбата на историческите паметници и пред нашия съгражданин, министъра на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски, който по време на служебната си обиколка пристига на 16 юли 1942 г. във В.Търново и в 16 ч. провежда в заседателната зала на общината конференция с представителите на стопанските организации, началниците на държавните и общински служби, общинските съветници и културните и родолюбиви организации. Председателят на туристическото дружество „Трапезица“ Цоню Герганов и художникът Недялко Каранешев поставят редица въпроси, свързани със запазването, укрепването и реставрирането на старините в старата столица.⁷⁷

Интерес към съдбата и реставрацията на тази национална светиня проявява лично цар Борис III, който при посещенията си в града ни на Великден 1926 г., през юни 1929 г., на 24 май 1933 г. и на 24 май 1935 г. посещава църквата, осведомява се за състоянието ѝ и изказва желание тя да бъде реставрирана.⁷⁸

Окуражен от височайшото внимание към този военен паметник и оценявайки възпитателното му въздействие върху душата и чувствата на всеки българин и най-вече на младите войници, началникът на Търновския гарнизон полк. Радев прави енергични постъпки пред Военното министерство и подкрепен от военния министър ген. Кисъев и нашия съгражданин, началник-шаба на армията, ген. Н. Бакърджиев, издейства тя отново да бъде отстъпена за военна църква на гарнизона.⁷⁹ Министърът на народното просвещение д-р Ат. Бояджиев издава Заповед № 5,834/11.XI. 1933 г., която гласи: „Разрешавам да се отстъпи черквата „Св. Четиридесет мъченици“ в гр.В.Търново на Търновския гарнизон, като висшият контрол по запазването на старините в нея да продължава и за в бъдеще да бъде върху Народния археологически музей в София. Събарянето и реставрирането на същата черква да се ръководи от Народния археологически музей“⁸⁰

Комисията, която през 1930 г. по заповед на министъра на МОСПБ Г. Дананлов обхожда историческите паметници във В.Търново, и създаденият през 1933 г. в града ни Комитет за възстановяване на старините дават превес на реставрационните работи на х. Царевец, в резултат на което започва реставрирането на Балдуиновата кула и Първата порта.⁸¹ Ход на намерението да бъде реставрирана църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е даден едва след предаването ѝ на Търновския гарнизон. През есента на 1933 г. полк. Радев установява писмен и личен контакт с представителите на Народния археологически музей проф. Б. Филев, проф. Кр. Миятев и арх. Рашенов и се

обръща към тях с молба през зимния сезон да подготвят необходимите планове за реставрацията на църквата в първоначалния ѝ вид, за да бъде тя завършена до есента на 1934 г. Финансирането и работната ръка се поемат от Търновския гарнизон. Цар Борис III поема ангажимента олтарът да бъде изработен с негови лични средства, защото смята, че цялостното реставриране на църквата не е във финансовите възможности на офицерите и останалите чинове на гарнизона.⁸²

Желанието на великотърновската общественост да бъде реставрирана историческата църква е толкова силно, че през 1935 г. инж. Д.Бояджиев излиза в местната преса с определен план, който се заключава в следното: Църквата да се разруши, да се открият средновековните основи и върху тях да се издигне новият храм, като в него се запази съществуващото фуниобразно скривалище в предверието; да се разкопае дворът северно от стълбите и край шосето, за да се разкрият килиите на манастира „Великата лавра“; след реставрацията дворът да се ограда с хубава ограда и се превърне в парк с декоративни дръвчета и цветя; Военното министерство още същата година да отпусне 200 000 лв. за набавяне на строителни материали, следващата година - нови 200 000 лв. и за две години храмът-паметник да бъде реставриран.⁸³

В Търновския гарнизон е образуван Комитет за възстановяване на гарнизонната църква „Св.Четиридесет мъченици“ в първоначалния ѝ вид с председател началникът на гарнизона и е основан фонд „Реставриране историческата църква „Св.Четиридесет мъченици“ в гр. В. Търново“.⁸⁴ През 1937 г. във фонда постъпват две крупни дарения. През м.май чрез Св. Митрополия анонимни дарители внасят сумата 50 000 лв.⁸⁵ На 13 юли с.г. с телеграма от София В. Търновският митрополит Софроний уведомява председателя на комитета полк. Сава Бакърджиев, че търновец, живущ в София, подарява чрез него 100 000 лв. за фонда послучай кръщението на престолонаследника княз Симеон Търновски. С писмо до Митрополит Софроний, публикувано в местната преса, полк. Бакърджиев от името на комитета, от свое име и от името на всички великотърновци благодари чрез него на щедрия дарител за възстановяването на храма-паметник. Полковникът потвърждава в писмото, че крупната сума е получена, записана в книгата и внесена във фонда.⁸⁶

Трябва обаче да отбележим, че въпреки голямото желание на българската общественост, предприетите действия и положените усилия от много инстанции въпросът с реставрацията на храм-паметника „Св.Четиридесет мъченици“ остава открит не само до края на разглеждания период, но и до настоящия момент.

Църквата „Св.Четиридесет мъченици“, в която е вградена цялата ни средновековна история чрез трите каменни колони с надписа Родосто и надписите на хан Омуртаг и цар Иван Асен II, е посещавана от много български туристи - най-вече ученици от всички краища на България и чужденци от различни страни. За улеснение на чуждестранните туристи в началото на

1935 г. по идея на завеждащия старините Т. Николов надписите на Асеневата и Омуртагова колони, преведени дотогава само на български език, са преведени на английски от очната лекарка във В. Търново д-р Бъчварова и на немски и френски от учителките в Девическата гимназия г-ца Величка Минева и г-жа Алексиева - Кънева. Преводите са написани красиво от младия художник Ангел Каранешев и поставени в красиви остъклени рамки, средствата за които подарява бившият председател на окръжната сметна палата Иван Дечев.⁸⁷

Църквата, като военен и културен паметник от времето на Второто българско царство, е показвана с чувство на национална гордост на чуждестранни специалисти и делегации. На 18 септ. 1934 г. във В.Търново пристигаг, тържествено посрещнати от общинското ръководство и представителите на всички организации в града, тридесет и шест души французи, немци, датчани, чехи, румънци, руси, сърби, словенци и гърци - участници в IV-тия международен конгрес на византолозите в София, придружени от проф. Кр. Миятев и Ив. Велков. Според подготвената програма те посещават църквите „Св. Четиридесет мъченици“, „Св.св.Петър и Павел“ и „Св.Георги“. Византолозите проявяват голям интерес към историята, архитектурата и живописата на трите църкви и особено към Асеневата и Омуртагова колони, като „някои от учените си правят бележки, а други сравняват по книгите, които си носят“.⁸⁸ През 1935 г. църквата е посетена и разгледана от известния австрийски публицист и основател на Европейския интелектуалски съюз Карл Антон Принц Роан, придружен от председателя на Българо-немско-академическия клуб Иван Кирчев и секретаря на същия д-р Л. Гудев⁸⁹, както и от полска делегация, водена от министъра на просветата на Полша г. Иенджеевич и придружена от българския му колега ген. Т. Радев.⁹⁰

През 1936 г. старият исторически паметник е посетен от участниците в IV-тия конгрес на славянските географи и етнографи, сред които има професори, директори и уредници на музеи⁹¹, от делегатите на IV-тия всеславянски аптекарски конгрес в София⁹², от видни чехословашки журналисти.⁹³

На 3 септ. 1936 г. във В.Търново пристига семейство Джейг К. Портер (мъж и жена) от Сан Луиз, САЩ, които проучват по-важните градове и места в България. Статиите им, придружени с много илюстративен материал, са предназначени за „Националното географско списание“, издавано в Северна Америка, и което е най-разпространеното тогава в света списание на английски език. Статиите си те смятат да издадат и в специална книга, посветена на България. В църквата „Св. Четиридесет мъченици“ те отделят голямо внимание на двете колони с Асеневи и Омуртагови надпис. „Любопитното им око - посочва Т. Николов - бе привлечено от запазеният отчасти в вътрешното предверие стенописен календар в образи като най-стар в света пример от стенописен календар. Не по-малък интерес проявиха от външността на западната стена, богато разчленена и украсена от ниши (слепи арки) и гледжосани разноцветни глинени чашки (панички).Направиха няколко фотографски снимки от тая ценна в всяко отношение църква“.⁹⁴

На 11 май 1937 г. във В.Търново гостува делегация на представителите на занаятчийските организации и занаятчийските камари в Белград, Атина, Пирея, Солун и др. начело с председателя на Българския занаятчийски съюз Вакилов, секретаря Янев и др. Съпроводени от представителите на търновските занаятчийски сдружения, гостите разглеждат старинната църква, а югославяните се покланят на гроба на Св. Сава Сръбски.⁹⁵ Същия ден гости на В. Търновския Митрополит Софроний са синодални български митрополити и представители на Външното министерство, придружаващи д-р В. Янич, председател на бюджетарната комисия в Белградската скупщина, и съпругата му. Гостите разглеждат с голямо внимание старата църква, отслужват кратка молитва, а д-р Янич се покланя на гроба на сръбския светец.⁹⁶

Сведенията за броя на посетителите за 1937 г. са показател за големия интерес към старата царска църква. През годината тя е посетена от 25 000 туристи, сред които 700 чужденци от 16 народности, най-вече от Чехословакия и Полша. От българските посетители 4 466 са възрастни, 1030 - войници и офицери, останалите са учаци. В същото време се подчертава, че броят на посетителите нараства с всяка изминала година.⁹⁷

През 1938 г. църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е посетена и разгледана от гостуващите в града ни от името на Английския учителски съюз на жените 19 английски учителки от Лондон, Манчестер и др.⁹⁸ През 1941 г. Й. Кулелиев запознава хора на македонските учители с историята на църквата⁹⁹, а през м. декември с.г. тя е посетена от голяма група германски журналисти - редактори на най-известните периодични издания.¹⁰⁰ Последните ни сведения относно интереса към църквата „Св. Четиридесет мъченици“ като туристически обект и място за поклонение се отнасят за м.ноември 1942 г., когато тя е посетена от 30 журналисти, участници в проведената в града ни журналистическа конференция.¹⁰¹

В заключение трябва да посочим, че паметникът-църква „Св. Четиридесет мъченици“, тясно свързан с важни събития от историята на България през XII-XIV в., играе значима роля и в новата българска история. Благодарение на положените грижи от страна на държавата, Търновския гарнизон, Археологическия комитет при читалище „Надежда“ и всеотдайността на неговия председател Т. Николов, на Народния археологически музей и търновската общественост в края на разглеждания период църквата е в сравнително добро състояние.¹⁰² И днес тя напомня на поколенията, че „българският народ в своето светло минало е ковал своята съдба не само със силата и грубото оръжие, а и със своята материална и духовна култура“.¹⁰³

Б Е Л Е Ж К И

¹ Бъчварова, Н. Държавната културна политика и проблемите на музея при читалище „Надежда“ във Велико Търново (1871-1945 г.). - ИИМВТ, VIII, 1993, 57-74; Н. Бъчварова,

Опазване и проучване на старините във Велико Търново и дейността на Тодор Николов. - ИИМВТ. IX, 1994, 37-64 и др.

² **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване Третото българско царство - 22 септември 1908 година - и историята на историческата църква „Св. 40 мъченици“. Плевен, 1910, 44-45; **Иконом Хлебаров.** Храм - паметник на победите. Общински вестник В. Търново, X, № 24, 20 март 1934, 199; В. Янтра, I, № 5, 22 март 1935.

³ **В. Янтра, I, №5, ...; В.х. Стоянов-Берон.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, 42-53.

⁴ **В. Янтра...**

⁵ Пак там, с.1; **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 44-45.

⁶ **Общински вестник В. Търново, 1928-1940 г.**

⁷ **Пулова, Н., Й. Пулов.** 18-ти пехотен Етърски на Н. В. цар Фердинанд I полк в дати и събития (1889-1944). В. Търново, 1997, 20,45, 67.

⁸ **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 51.

⁹ Пак там, 45.

¹⁰ Пак там, 45.

¹¹ Пак там, 45; **И. Стоянов.** Стопански и политически живот (1878-1912г.). -В: **Тодоров, П., И. Стоянов, К. Панайотова.** Страници от новата история на Велико Търново (1878-1940 г.). В. Търново, 1993, 22.

¹² **В. Янтра...** **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; ДВ, XXXII, №37, 18 февр. 1911, 2.

¹³ **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; **В. Янтра...**; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 52; **Н. Жеков.** Едно духовно тържество. **Общински вестник В. Търново, XV, №3, 25 март 1938, 19.**

¹⁴ **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; **В. Янтра...**; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване...

¹⁵ **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник..., 200; **В. Янтра...**; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 52.

¹⁶ Същият, 199-201; **В. Янтра...** 1; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 53.

¹⁷ **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 21-29; **Н. Пулова, Й. Пулов.** 18-ти пехотен..., 59; Рескрипт на цар Фердинанд за приемане шефство над полкове, участвали в Тържественото обявяване Независимостта на България на 22 септ. 1908 г. в гр. Търново, град София, 8 октомври 1908 г. - ЦВА, ф. 1, оп. 5, а.е. 191, л. 182.

¹⁸ **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 51-52; **Б. Лилев.** Търновските старини и землетресението. ИБАД, т. III, св. II, 1913, 305.

¹⁹ **х. Стоянов-Берон, В.** Цит. съч., 43-45; **С. Събев.** За търновските старини. В. Надежда, I, №6, Ян. 1926.

²⁰ Пак там, 43-45; **С. Събев.** За Търновските..., 4.

²¹ **Москов, М.** За старините във В. Търново. Общински вестник В. Търново, V, №3, 13 април 1928, 19.

²² **Москов, М.** Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиридесет“ в Търново. Търново, 1912, 20; **К. Тотев, И. Чокоев.** История на проучването на некропола на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. - ИИМВТ, XI, 1996, 166.

²³ **х. Стоянов-Берон.** В. Цит. съч., 48.

²⁴ Пак там, 47; **М. Москов.** Цит. съч., 26, 29; **Свещ. Т. Хлебаров,** цит. съч., 45, 51; **Иконом Хлебаров.** Храм...; **Е. Дерменджиев.** За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново. - ИИМВТ, XIV, 1999, 115.

²⁵ **Панайотова, К.** Просветно дело и културен живот (1878-1940 г.). -В: **Тодоров, П., И. Стоянов, К. Панайотова,** цит. съч., 118; **Н. Бъчварова.** Опазване..., 39.

²⁶ **История на България,** т. 8, С., 1999, 379, 381; **Тотев, К., Д. Косева.** Нови данни за

стенописите от екзонартекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - ИИМВТ, XIII, 1998, 226; **М. Москов**. За старините...: **А. Грабар**. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. В. Янтра, № 91, 21 март 1937; **Д. Косева, К. Тотев**. Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ в светлината на последните проучвания. - ИИМВТ, XIV, 1999, 218; ДА - В. Търново, ф. 112 к, оп. 1, а.е. 7, л. 234; а.е. 8, л. 22; **Н. Бъчварова**. Държавната..., 65.

²⁷ **Грабар, А.** Стенописите в черквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. - В: Андрей Грабар. Избрани съчинения. Т. 1, С.. 1982, 21-22; Същият, в. Янтра...

²⁸ Пак там, 21; Същият, в. Янтра..., 1.

²⁹ Пак там, 21-37; Същият, в. Янтра..., 1-2.

³⁰ **Москов, М.**, цит. съч., 5.

³¹ Пак там, 21; **К. Тотев, И. Чокоев**. История..., 166.

³² **Москов, М.**, цит. съч., 22-24.

³³ Пак там, 26-28; **К. Тотев, И. Чокоев**. История..., 166.

³⁴ **Москов, М.**, цит. съч., 27-28; Пак там, 166.

³⁵ **Москов, М.**, цит. съч., 28.

³⁶ **Иванов, Й.** Св. Сава Сръбски в Търново. - В: Иванов, Й. Избрани произведения. Т.1. 1982, 156; **К. Тотев, И. Чокоев**. История..., 166.

³⁷ **Филов, Б.** Търновските..., 305; Т. Теофилов. Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търнов - възможности за тълкуване и периодизация. - ИИМВТ, XIV, 1999, 137; **К. Тотев, И. Чокоев**. История...

³⁸ **Филов, Б.** Търновските..., 305, 307.

³⁹ **Тотев, К., И. Чокоев**. История...

⁴⁰ ДА-В. Търново, ф. 112к, оп. 1, а.е. 7, л. 152; **Н. Бъчварова**, Държавната..., 63.

⁴¹ **Косева, Д., К. Тотев**. Стенописите..., 201; **Й. Алексиев**. Проучвания на средновековни обекти във Велико Търново и региона (история, резултати, проблеми). - ИИМВТ, VIII, 1993, 110.

⁴² **Москов, М.** Дружество за реставриране на старините в В. Търново. Общински вестник В. Търново, XI, № 3, 13 май 1934, 18-19; **Й. Алексиев**. Проучвания..., 166.

⁴³ **Москов, М.** Дружество...

⁴⁴ **Бъчварова, Н.** Държавната..., 64.

⁴⁵ ДА-В. Търново, ф. 112к, оп. 1, а.е. 7, л. 182.

⁴⁶ Пак там, л. 184.

⁴⁷ **Бъчварова, Н.** Опазване..., 40-41.

⁴⁸ ДА - В. Търново, ..., а.е. 8, л. 22.

⁴⁹ Пак там, л. 22.

⁵⁰ Пак там, л. 23.

⁵¹ **Бъчварова, Н.** 120 години Исторически музей в град Велико Търново. - ИИМВТ, VI, 1991, 13.

⁵² ДА - В. Търново..., л. 22; л. 73-75.

⁵³ **Бъчварова, Н.** Опазване..., 43.

⁵⁴ ДА - В. Търново..., л. 73.

⁵⁵ Пак там, л. 73, 123; а.е. 9, л. 12, р.36; **Н. Бъчварова**. Опазване..., 45, 50; Същата. Държавната..., 64; **Цв. Колева**. Археологическият комитет и музейната сбирка при читалище „Надежда“ възпитавали в патриотизъм и родолюбие подрастващото поколение. В. Времена, № 253, 11-17 юни 1996.

⁵⁶ ДА - В. Търново..., а.е. 8, л. 123; а.е. 9, л. 12, 36; **Н. Бъчварова**. Опазване..., 45.

⁵⁷ **Н. Бъчварова**. Опазване..., 44.

⁵⁸ ДА - В. Търново..., а.е. 8, л. 22.

⁵⁹ Пак там, л. 124.

- ⁶⁰ Пак там, л. 124.
- ⁶¹ Пак там, а.е. 9, л. 12.
- ⁶² Пак там, л. 36.
- ⁶³ **Бъчварова, Н.** Опазване..., 44-45.
- ⁶⁴ **Събев, С.** Писмо до редактора на в. „В. Търново“. Общински вестник В. Търново, VI, №10, 19 юни 1929, 75.
- ⁶⁵ **Бъчварова, Н.** Опазване..., 45.
- ⁶⁶ **Николов, Т.** Закрепване и поддържане на старинните паметници на В. Търново и Арбанаси. В. Янтра, II, № 66, 23 авг. 1936; **Общински вестник В. Търново**, XIII, №27, 30 септ. 1936, 217.
- ⁶⁷ **Бъчварова, Н.** Опазване..., 46.
- ⁶⁸ Пак там, 41; **С. Събев.** За търновските старини. В. Надежда, II, № 1, 1 юни 1926.
- ⁶⁹ Пак там, 47; Същият, пак там, 2-3.
- ⁷⁰ Същият, пак там, 2.
- ⁷¹ **Общински вестник В. Търново**, IV, № 18, 1.III.1928, 139.
- ⁷² **Общински вестник В. Търново**, 1927-1942; **В. Янтра**, I, № 49, 22 март 1936; № 50, 29 март 1936.
- ⁷³ **Общински вестник В. Търново**, VI, № 29-31, 28 февр. 1930, 247; № 35, 28 март 1930, 279.
- ⁷⁴ **Теофилов, Т.** Западната пристройка..., 137; **Й. Иванов.** Св. Сава Сръбски..., 154, 156.
- ⁷⁵ **Донев, Д.** „Св. Четиридесет мъченици“. Общински вестник В. Търново, X, № 24, 20 март 1934, 197.
- ⁷⁶ **Савов, М.** Да създадем национален мавзолей. Общински вестник В. Търново, XXI, № 4, 25 март 1942, 25.
- ⁷⁷ Пак там, XIX, № 12, 10 авг. 1942, 90.
- ⁷⁸ Пак там, VI, № 8, 14 юни 1929, 63; X, № 24, 20 март 1934, 198; XII, №7, 30 май 1935, 53; **в. Великотърновска трибуна**, I, № 18, 3 юни 1933.
- ⁷⁹ **Общински вестник В. Търново**, X, №24, 20 март 1934, 200-201; **В. Янтра**, I, № 5, 22 март 1935.
- ⁸⁰ **Общински вестник В. Търново**, X, № 24..., 200.
- ⁸¹ **Даскалов, Вл.** По реставриране на старините. Общински вестник В. Търново, VII, № 15, 25 юли 1930, 113; № 21, 12 септ. 1930, 167; X, № 24, 20 март 1934, 203; **М. Москов.** Дружество...
- ⁸² **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...
- ⁸³ **Инж. Бояджиев, Д.** Историческата църква св. 40 мъченици. В. Янтра, I, № 9, 20 април 1935.
- ⁸⁴ **В. Янтра**, I, № 5, 22 март 1935; **Общински вестник В. Търново**, XIV, № 18 и 19, 4 авг. 1937, 155; **В. Провинциален възход**, I, № 6, октомври 1937.
- ⁸⁵ **В. Янтра**, II, № 98, 31 май 1937; **Общински вестник В. Търново**, XIV, №13 и 14, 16 юни 1937, 107.
- ⁸⁶ Пак там, XIV, № 18 и 19...
- ⁸⁷ Пак там, XI, № 26, 22 февр. 1935, 213.
- ⁸⁸ **Кулелиев, Й.** Византологите в В. Търново. Общински вестник В. Търново, XI, № 12 и 13, 29 септ. 1934, 100.
- ⁸⁹ **Общински вестник В. Търново**, XII, № 9, 20 юни 1935, 70.
- ⁹⁰ **Кулелиев, Й.** Полските гости в В. Търново. Пак там, XII, № 14, 10авг. 1935, 111.
- ⁹¹ **В. Янтра**, II, № 68, 6 септ. 1936.
- ⁹² Пак там, № 72, 6 окт. 1936.
- ⁹³ Пак там, №74, 18 окт. 1936.
- ⁹⁴ **Николов, Т.** Гости-приятели на България и В. Търново. В. Янтра, II, № 70, 20 септ.

1936.

⁹⁵ **Коларов, П.** Югославянски и гръцки занаятчии в гр. В. Търново. В. Янтра, II, № 97, 21 май 1937; **Р. Радославов.** Югославянските занаятчии за впечатленията си от В. Търново. Пак там, № 98, 31 май 1937.

⁹⁶ **Александров, Н.** Посещението на Синодалните Митрополити и Д-р Янич в Търново. Пак там, № 97, 21 май 1937.

⁹⁷ **Общински вестник В. Търново.** XIV, № 29, 8 дек. 1937, 230; **В. Провинциален възход.** I, № 10, 30 дек. 1937.

⁹⁸ **Общински вестник В. Търново.** XV, № 17 и 18, 20 авг. 1938, 140.

⁹⁹ Пак там, XVIII, № 8 и 9, 20 септ. 1941, 63.

¹⁰⁰ Пак там, № 13 и 14, 22 дек. 1941, 104-107.

¹⁰¹ Пак там, XIX, № 16 и 17, 10 февр. 1943, 126.

¹⁰² **Бъчварова, Н.** Опазване..., 57.

¹⁰³ **В. Янтра.** II, № 98...

HISTORY OF THE CHURCH ST FORTY MARTYRS FROM THE TURKISH YOKE LIBERATION TO 1945

Tsvetana Koleva

Summary

The following investigation is an attempt to explain more completely the history of St Forty Martyrs church from the Turkish yoke liberation to 1945.

On the basis of documentation, kept in the Public record office – Veliko Turnovo, the Central military record office – V. Turnovo, the Regional library „Slaveikov“ – V. Turnovo the role in played in history of the country and town has been studied.